

Б. РИБАКОВ
(Москва)

ІМЕННІ НАПИСИ XII СТ. В КИЇВСЬКОМУ СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ

Яскравими свідченнями про живих людей з їх думками, сподіваннями, гумором є написи-графіті на стінах старих будинків. Вони доносять до нас цінні для історика риси стародавнього побуту. Під склепіння Софійського собору сходилися найрізноманітніші представники київського суспільства; тут бували і прославлені письменники, чії імена ввійшли в історію літератури, і професіональні писарі-каліграфи, і мандрівники з далеких країв, і місцеві посадські люди, — ганчари, зброяри, „кузнеці меди, железу и серебру“. Стіни Софійського собору неначе відбивають їх живі голоси. Одні з відвідувачів волали до бога про допомогу „рабу божьему, грешившему паче всех человек“, інші просто залишали свої імена, треті перекидалися жартівливими зауваженнями про прочан, про клирошан.

Деякі написи змістом своїм безперечно грамотні і книжні, інші — повні фонетичних особливостей щоденної мови киян XII сторіччя. Ці останні особливо цінні для науки, бо вони вводять нас в маловідому галузь живої мови міського населення.

Ряд фактів з історії культури Києва в XI—XIII сторіччях переконає нас, що письменність була не тільки привілеєм вузького кола осіб, які стояли близько до церкви й до князя, але проходила і в широкі маси населення.

Майстер-ганчар XI ст. написав по сирий ще глині на амфорі для вина: „Благодатнеша полна корчага сія!“. Емальєри, що виготовлювали вироби з перегородчатої емалі, робили руські написи на хрестах-складенях, „венцах городчатих“ і на різній „гривной утвари“. Ливарники-ювеліри підписували імена на своїх ливарних формах. В покоях княгині пряли пряжу веретенами з прясельцями, позначеними написами, як от „невесточь“. Часом трапляються навіть глузливі прозвища — наприклад, на прясельці із скарбу коштовностей (садиба Гребенівського) „Потворинь пряслень“ („потвора“ — чудовисько, виродок).

Відомості про письменність ремісників і жінок-киянок підносять інтерес до написів на стінах церков, бо розширюють коло можливих авторів цих написів.

На жаль, спеціалісти дуже мало вивчали надзвичайно цікаві пам'ятки стародавньоруської епіграфіки, якими є графіті¹.

На території Києва стародавні написи трапляються майже в усіх будівлях домонгольського часу. Написи з іменами ценців-печерників виявлено в печері біля Ланцюгового мосту, відкритий в 1853 р.; в печерах Звіринецького монастиря виявлено різні написи, в тому числі список звіринецьких ігуменів². В Кирилівській церкві, побудованій Всеволодом Ольговичем в 1140—46 рр. є багато написів (з них деякі датовані), відкритих ще в 1880-х рр., якими однак ще й досі не зацікавились учені³. Оглядаючи Михайлівську церкву Видубецького монастиря (1088 р.), я виявив в 1944 р. ряд графіті на зовнішніх мурах будинку. Пізніша штукатурка обсипалась, бо німецькі солдати під час окупації влаштували гут тир і стріляли по мурах стародавнього храму. На уділених фрагментах стародавньої штукатурки є дуже цікаві написи і малюнки XI—XIII сторіччя⁴.

Але справжнім музеєм староруської епіграфіки є Софійський собор⁵.

На мармуровій гробниці Ярослава Мудрого — мов у тій книзі запису відвідувачів — розписувались греки, руські, поляки: починаючи з якогось „грішного Стефана“ XI сторіччя до польських і російських мандрівників XVII віку.

Написи-графіті є на всіх стародавніх фресках, розкритих в останні роки роботами різних реставраторів (переважно П.І. Юкіна і М.К. Каргера).

Написи вкривають стовпи центрального нефу, сходів, що ведуть на хори, стіни хрещальні, жертовник, дяконник. Своєю графікою, фонетикою і змістом вони дуже різноманітні. Хронологічно вони поділяються на дві відособлені групи: до першої належать графіті XI—XIII сторіч, до другої — графіті XVII сторіччя. Написів проміжного періоду (XIV—XV сторіччя) я не виявив.

¹ Виняток становлять написи Софійського собору в Новгороді, досліджені В. Н. Щепкіним. Новгородские надписи граффити ДТМАО, XIX, вып. 3, 1902. Написи відвідувачів церкви (зроблені на стовпах) надзвичайно цікаві: *оуа тьцрѣно дшѣ грѣшнѣ аснѣа пѣаъ* (с. 31) *живѣѣ ми вытѣ еаъ вѣкъи еса* (с. 31). Особливо цікава насмішка над прочанами, що задрімали: *акиме столъ обѣаѣ, а рѣта н о камѣнь не ростѣѣ* (с. 32). Поряд написів XI—XII сторіч. кирилицею є й сучасні їм глаголичні *страннѣмъ грѣшнѣмъ аѣаъ вонѣ* (с. 34). Напис мандрівника Яна воіна наведено в транскрипції.

² А. Д. Эртель. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. И. Каманин. Зверинские пещеры в Киеве. К. 1914.

³ А. В. Прахов. Киевские памятники византийско-русского искусства, ДТМАО XI, в. 3, с. 10.

⁴ Великий півтораметровий напис на північному, зверненому до Києва, мурі належить якомусь Стефанові: [Господи помилуй ми грѣшного раба своего стѣфанъ грѣшникъ шаго паче всѣхъ члѣовѣкъ словѣмъ и дѣлѣмъ и помѣшлѣннѣмъ]. За здогадом М. Н. Тихомирова, ласкаво мені поданим, напис може належати відомому ігуменові Печерського монастиря Стефанові, згодом єпископові волинському. Дата напису — XI сторіччя — не суперечить цьому. На південному мурі видряпано зображення чоловіка з будинком (?) в руках і чітким, але незакінченим написом XII сторіччя *кыаъ ѣа...* Паралельно вдалося виявити надзвичайно цікаву архітектурну деталь: на рівні 50 см від сучасної поверхні землі (близько 150 см від стародавнього рівня) по всій бундівлі по свіжій штукатурці в XI сторіччі було відбито покрученим шнуром горизонтальну „нулеву лінію“, потрібну, очевидно, стародавнім будівничим для якихось обчислень. Такої деталі досі ніде виявлено не було.

⁵ Я вивчив софійські графіті під час відрядження до Києва за завданням Держ. Надзв. Ком. в 1944 р.

Крім написів, є багато малюнків, видряпаних на штукатурці: княгиня в городчатому вінці, князь, осідлані коні, барси, гімнаст-скоморох, що стоїть на руках, зображення святих та ін. Зупинюсь покищо лише на деяких написах вітварної частини собору.

Вивчаючи софійські графіті XI—XII сторіч, я звернув увагу на їх топографічне розміщення. З'ясувалося, що зміст написів у жертovníку істотно виділяє їх особливу категорію. Тут майже немає звичайних благочестивих написів і переважають побутові сюжети. Дуже багато написів було ще в давнину ретельно закреслено, очевидно церковним начальством. Заходи соборних цензорів цілком зрозумілі, бо уцілілі написи, писані квапливою рукою, зчаста незакінчені, сповнені не тільки веселощів та жартівливостей, але часом аж надто непристойні. Двічі зустріли ми напис: *даі козаѣ мою*. Можливо, що тут розуміється яканебудь приналежність півчої служби. В іншому місці ця „коза“, яку можна було передати в межах собору, навела на думку про живу козу, і на стіні з'явилося непристойне римоване прислів'я про козу і про біса, надзвичайно цікаве з погляду фольклорного. На цій же південній стіні жертovníка я виявив такий напис: *„хо-хо-хо крзлашани-них свати бого-ро-одици“*. Під клирошанином „святої богородици“ найпевніше розуміти одного з півчих Десятинної церкви, що тимчасово служив в Софійському соборі. Тоді зрозумілою буде і іронія, вкладена софійським клирошанином в напис про свого собрата по мистецтву. Початок напису — явний сміх: *хо, хо, хо*. В останніх словах голосні розтягнуто: *и-и, о-о*, немов би наслідуючи співи.

Деякі написи складаються із звичайних сороміцьких слів і в друкові не можуть бути подані. Дата їх — XII сторіччя.

Увесь характер епіграфічного матеріалу жертovníка (Георгіївського приділу) різко відзначає його від усіх інших частин собору, а надто від відповідного йому (на південь від вітваря) дияконника.

Ця особливість жертovníка стає зрозумілою після обізнання з ходом відправи в соборі: в жертovníку під час відправи перебували молоді служки і клирошани, допомагаючи одягатися старшим. Під час самої відправи вони були зовсім вільні і, використовуючи моменти безнаглядності, провадили жартівливе листування на стінах. Найрясніше вкриті цими написами стіна, яка була неприступною для очей тих, що були в сусідньому приміщенні.

З письменною церковною молоддю — клирошанами ми й повинні зв'язувати написи в жертovníку Софійського собору.

Цілковиту протилежність жартівливо-еротичному тонові написів у жертovníку становлять написи в дияконнику (Михайлівський приділ). Майже всі написи починаються з традиційної канонічної формули „господи, помози рабу своєму“, далі йде ім'я. Багато дуже коротких написів, як-от: *гї пзмзи рабѣ своєму Гаври[ловн] грѣшъ[номѣ]* або: *гї помози рабѣ своєму Данилови грѣшъ[номѣ]*.

Деякі написи широкі і містять в собі докладніше прохання відпущити гріхи „в день суден“. Є малюнок святого з написом „Никола“.

Жодний непристойний напис не порушує благочестивого тону цих магичних формул, що мають характер заклинань⁶.

Така одноманітність, що відзначає дияконник від усіх інших частин собору, де церковне переплітається з побутовим (або навіть заслонено побутовим, як у жертovníку), пояснюється тим, що в дияконнику здебільшого влаштували ризницю, і доступ до неї був відкритий, природна річ, лише небагатьом особам з числа соборної або митрополичої адміністрації⁷.

Відзначимо до речі, що жоден з написів дияконника-ризниці закреслений не був. Створюється враження, що соборна адміністрація дозволяла видряпувати на стінах ризниці магичні формули „господи, помози рабу своєму такому то“. Інакше ніяк не можна пояснити наявність написів в таємному приміщенні, яке найбільше охоронялося і було закритим і для звичайних відвідувачів і для нижчих церковних служителів. Написи датуються XI—XIII сторіччями. Найдавніші з них розташовані нижче; в міру поступового підвищення підлоги в соборі підносився рівень очей тих, що писали, і тому пізніші написи розташовуються вже вище від своїх попередників.

* Написів XIV—XVII сторіч на розкритих фресках немає зовсім. Цікаве розміщення написів на фресковому розписі: звичайно вони розташовуються на бережках зображень або серед орнаменту, але завжди так, щоб не псувати центрального розпису. Прокреслено написи чітко, упевнено, каліграфічною рукою. Все це знову наводить на думку про умисний, дозволений характер написів „господи помози“. Цю саму формулу виливали на зміївниках із зображенням християнських святих.

Цілком можливо, що в XI—XII сторіччях на Русі існував звичай замовляти напис в соборному храмі із згадкою певної особи, як замовлялись молебни „за здравие“ або поминки „за упокой“. Напис на стіні ризниці можна прирівняти до запису в синодик з тією лише відмінною, що тут малося на увазі живу особу, а не небіжчика.

• Коли наш здогад про замовний характер написів у ризниці є слушним, то, звичайно, треба поставити питання про соціальну приналежність замовників написів. Хто міг розраховувати на те, що його прохання про божественну допомогу із згадкою його імені буде вирізане на стінах таємничої частини головного Київського собору?

Сюди, по-перше, мали доступ самі церковники: частина написів може належати тим представникам клиру, що мали право входити в софійську ризницю. По-друге, в багатьох написах без указівки на церковний сан ми можемо припускати згадки про представників боярсько-князівського кола Києва.

⁶ Єдиним порушенням цього строгого тону є напис, цілком проте пристойний: „кожь на повола“. Але він зроблений так, що навіть при спеціальному огляді дуже важко помітити: ледве накреслений голкою, він міститься під шиферним карнизом ніші в північній стіні приділу і цілком захищений від очей тих, хто входив у дияконник.

⁷ Відмінність змісту написів дияконника і жертovníка можна простежити і в інших храмах. Наприклад, у Звенигородському Успенському соборі я виявив в 1944 р. написи *а се церковь кожьа* (дияконник-ризниця) і уривок фрази: „...ако кошкна образна“ (жертovníк).

Особливий інтерес являють два великі написи, які знаходяться на найбільш видних місцях дяконника і вирізані дуже ретельно⁸.

Один напис міститься на південній стіні дяконника і складається з гарних складних заголовних літер, дуже близьких до ініціалів у рукописах (рис. 1).

Фресковий розпис, не маючи зображень, дає лише орнаментальне плетиво, поверх якого і зроблено напис твердою рукою каліграфа-знаменника, що звик, очевидно, прикрашати книги примхливим плетивом ініціалів.

На жаль, частина фрески була збита, і тому початок і кінець напису остаточно втрачені. Поверх стародавньої штукатурки була накладена нова, розписана у XVIII сторіччі олійним живописом, де зображується Софійський собор.

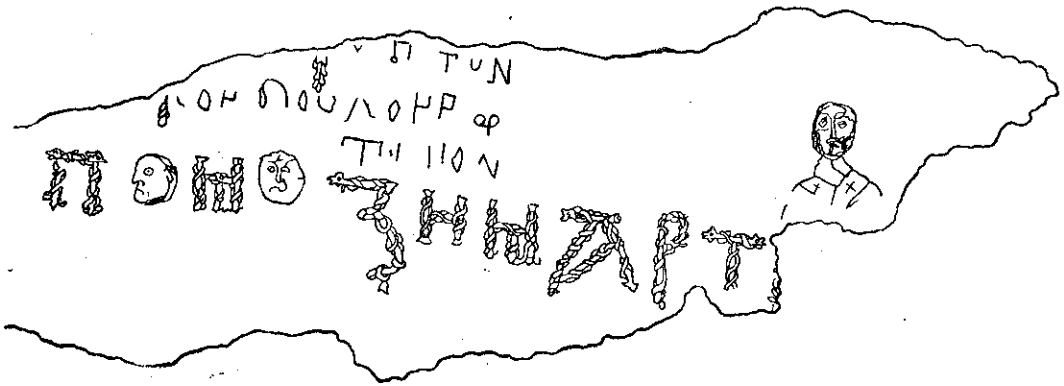

Рис. 1. Напис у дяконнику Софійського собору з ім'ям Мартирія архієпископа Новгородського 1192 року.

Fig. 1. Inscription dans la sacristie de la cathédrale de St. Sophie qui fait mention de Martirij l'archevêque de Novgorod an 1192.

Та частина напису, що збереглася, має такі літери: ...ПОМОЗИМАРТ.. Літера „П“ утворена двома вертикальними стояками; кожний з них зроблено двома лініями на віддалі 0,3 см одна від одної. Стояки переплетені двома стрічками такої ж ширини, перевитими навхрест. Верхня горизонтальна перекладка утворена за тим самим принципом, а на виступаючих кінцях її вміщені звірячі голови. Нижня частина вертикальних стояків закінчується трилисником, який нагадує „крин сільний“ — геральдичну лілею. Пропорції літери квадратні; висота — 4,5 см, ширина — 4,5 см. Загальна товщина кожного стояка разом із стрічками — 0,8 см. Звірячі голови, як на дерев'яних бантинах, квадратність пропорції і стрічки, обвинуті навколо основного стрижня — все це створює враження рельєфності, об'ємності літер. Літера „М“ зроблена в тій самій манері, що і „П“, але без звірячих голів. На 3/5 висоти від низу її іде горизонтальна перекладка, від середини якої спущений вниз такий самий плетений

⁸ Обидва написи відкрив в 1939 р. М. К. Каргер. Естампажі з них виконали в 1944 р. В. С. Зеленіна і Т. С. Казакова.

відріг, що доходить до низу рядка. Літера З має вгорі одну звірячу голову, що дивиться ліворуч, а на нижньому кінці — дзвіночок (?). Літери И, М та Р дуже прості і в усьому подібні до розглянутих вище літер. Літера А, як і З, прикрашена головою, а літера Т, подібно до П, — двома звірячими головами на верхній перекладці. Всі звірячі голови подано в профіль, з розкритою пащею, із стирчачими вухами і круглим оком. Цілком окремо стоять дві літери О. Перша з них являє рисунок голови людини в профіль, зверненої обличчям ліворуч (до літери П). Схематично накреслені волосся, вухо. Ніс різко окреслений, рот показано лише рискою, спущеною вниз; ця деталь обов'язкова на всіх зображеннях людей на срібних браслетах XII сторіччя. Око кругле із зиницею в центрі. Увесь вигляд цього рисунку наближає його до київських ювелірних виробів другої половини XII сторіччя. Друге О збереглося гірше. Обличчя тут дано en face; волосся майже немає, ніс вузький і виведений разом з бровами, як на емалях XI—XII сторіч; рот позначений лінією. Зиниця вміщена в кутку ока і надає обличчю вираз людини, що дивиться вбік.

В обох випадках сміливий рисунок впевнено узагальнює риси людського обличчя.

Над літерою Т на самому краю тої частини стародавньої штукатурки, що збереглася, видряпано погрудне зображення людини, яке стилем і глибиною ліній, безсумнівно, має зв'язок з написом. Рисунок дає округле обличчя чоловіка, обрамоване недовгим волоссям і невеликою підстриженою бородою (на щоках пишнішою, ніж на підборідді). Вузький ніс вирисований разом з бровами. Рот, на жаль, дуже попсований. Чоловік одягнений в єпископські поліставрії. Відсутність німбу навколо голови свідчить про те, що художник зобразив не лик канонізованого святого, а портрет живої людини — єпископа.

Описаний напис, — явище цілком виняткове в староруській епіграфіці; я не знаю інших, які б красою і сміливою своєрідністю літер та урочистим виглядом всієї композиції були б подібні до нього. Щодо характеру літер (беручи на увагу лише саму схему літер), то напис цей треба віднести до XII сторіччя: И з горизонтальною перекладкою, Р з невеликою петлею. Літеру такого рисунку виявлено серед ініціалів Юр'ївської євангелії 1120—1128 рр.

Обличчя в складі літер з'являються в рукописах уже в XI сторіччі (Остромирова євангелія 1056—1057 рр.), але для літери О лише з XIII сторіччя. Відзначу ще раз близькість першого обличчя до зображень на сріблі другої половини XII сторіччя. Характер плетива знов таки вказує на цей самий час. З рукописів XII сторіччя найраніш таке плетиво з'являється у згаданій євангелії Юр'ївського монастиря⁹. Найпізнішою пам'яткою, що має ініціали з подібним плетивом, є рукопис „Апостола с толкованием“ 1220 р.¹⁰

Виходячи з цього, наш напис треба датувати XII—XIII сторіччями, найправдоподібніше рубежем цих століть.

Переходжу до змісту напису.

⁹ Альбом малюнків до Трудов Арх. С'езда табл. XLIX, 4-й ряд лівий малюнок. Тут же ми знаходимо і схематичні звірячі голови, цілком подібні до софійських (правий малюнок в третьому ряді).

¹⁰ И. Ф. Колесников. Сборн. снимков с русского письма XI—XVIII вв. Изд. 2., ч. I М. 1913. Лист 6. Буква П.

Відтворити початок пошкодженого напису дуже легко — це слово „господи“ або в скороченні, прийнятому цілком в усіх написах Софійського собору та інших пам'яток — ГИ. Тут перед нами звичайна, стала формула: „Господи, помози“, але далі йде не звичке „рабу своєму“, а початок якогось то імені — МАРТ... Очевидно, та особа, для якої випрошувалась допомога господа, не залічувала себе до „рабов божьих“ і мала вищий церковний титул. Таке тлумачення цілком відповідає портретові єпископа, вміщеному над написом. Замовник напису — єпископ у хрещатих ризах, який жив в момент його виготовлення (бо інакше було б нісенітницею просити про допомогу йому). Ім'я цього єпископа починалося з літер МАРТ...

Щоб розкрити історичну особу, сховану за цим фрагментом напису, нам треба серед руських єпископів XII—XIII сторіч знайти такого, чие ім'я починалось би з цих літер. Такими іменами можуть бути: Мартин, Мартем'ян, Мартирій. На щастя, вибір у нас невеликий: писані джерела двічі згадують ці імена. Під 1377 р. у літопису згадується єпископ Мартин Коломенський, супутник митрополита Пимена. Його треба виключити з числа претендентів, бо напис аж ніяк не може належати до XIV сторіччя з його своєрідною орнаментикою; крім того, у нас немає ніяких даних про перебування єпископа Мартина в Києві або про будь-яке особливе ставлення до нього софійського клиру. Другим претендентом є Мартирій, архієпископ новгородський, згадуваний в літописах з 1192 по 1199 рр. Ця дата якнайкраще узгоджується з палеографічною датою — друга половина XII сторіччя — початок XIII сторіччя. В 1192 р. після смерті архієпископа Гавриїла в Новгороді почалась звичайна боротьба за цей важливий адміністративний пост („и бысть распря в них“). Із трьох кандидатів жеребкуванням обраний був Мартирій Русанін, ігумен Преображенського монастиря в Старій Русі. Татищев зазначає, що Мартирій був кандидатом боярської партії, а чорні люди висували кандидатуру Євфросина¹¹. „И послаша о нем к митрополиту, глаголюще: постави нам владыку“. Київським митрополитом в цей час був Никифор II; він запросив Мартирія до Києва: „И присла по него с великою честью“. Небагато кого з новгородських архієпископів бувало запрошено так урочисто. Новообраний владика поїхав з почотом („и иде с передними мужи“), що складався з найкращих представників міста. В Києві митрополит Никифор і старий уже князь Святослав Всеволодич прийняли Мартирія і новгородців, що супроводили його, дуже добре. „И прия их с любовью князь Святослав и митрополит и поставиша и декабря 10 на память святого Мины и Ермогена“¹².

Поставлення Мартирія в архієпископи відбувалося, звичайно, в Софійському соборі. До нас дійшла свинцева підвісна печатка архієпископа Мартирія¹³. З одного боку печатки напис. Він цікавий своїми палеографічними особливостями: літера М написана тут так само, як і на софійському графіті. Зворотний бік має надзвичайно рідкісне зображення богородиці Оранти, типу київської софійської „нерушимої стіни“. Ліхачов

¹¹ В. Н. Татищев. История российская, т. III, М, 1774, с. 305.

¹² П.С.Р.Л., III, с. 21. За місяць владика Мартирій був уж в Новгороді.

¹³ Див. Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, В. 2, Л. в. а., с. 32; Альбом, табл. XI р. Г, табл. L. р. 5.

не розумів, чому на цій печатці з'являється Оранта, і залишив питання відкритим (с. 32). Зображення виконано дуже красиво і в ньому видно руку доброго художника. Легкі пропорції і ретельно зроблені деталі ставлять печатку Мартирія в ряд з кращими творами руської сфрагістики XII сторіччя. На печатках новгородських владик звичайно зображувалась богородиця типу „Знаменія“ (Феоктист, Далмат, Олексій, Давид та ін.).

Наявність тут київської „Оранти“ немов підкреслює якийсь особливий зв'язок Мартирія з Києвом і саме з Софійським собором.

Другим винятком серед новгородських печаток є печатка єпископа Іоанна — Іллі (1163—1186), першого новгородського владыки, який дістав від київського митрополита сан архієпископа в 1165 р. Представник новгородського владыки був прийнятий „с великою любовью“¹⁴.

Варто уваги, що обидві особи, які ставили на своїх печатках головний образ Києво-Софійського собору, пов'язані з прихильністю до них київського митрополита, з „честью великою“, виявленою ним у Києві.

От з цією подією, здається мені, й можна зіставити урочистий напис в софійській ризниці. Після обряду поставлення, на честь архієпископа Новгородського Великого (з яким київський митрополит волів бути у дружбі з огляду на сепаратистські тенденції Новгородського) рукою вправного майстра-спеціаліста був вирізаний напис і вміщений портрет архієпископа. Цей напис не був новизною. Він був лише продовженням традиції, яка усталилась у звичаях софійських клиришан. Весь напис повинен був мати такий вигляд:

Рис. 2. Реконструкція первісного тексту напису з ім'ям Мартирія.
Fig. 2. Texte rétabli de l'inscription précédente.

За такою реконструкцією весь напис, близько 150 см завдовжки, повинен складатись із 28—29 літер (залежно від написання ОУ чи У); портрет Мартирія міститься в самому центрі цієї композиції над 14 літерою. Припускати якесь інше слово крім „архієпископ“ після імені навряд чи можливо. Могло бути, звичайно, скорочення під титлом: **АРХИЕП ПОУ**. Дата напису — грудень 1192 р. Можливо, що саме в урочистий день висвячення преображенського ігумена на архієпископа Великого Новгородського і був зроблений на стіні пишній орнаментальний напис. Тоді датування напису на честь Мартирія звужується до одного дня — 10 грудня 1192 р. Архієпископ Мартирій, родом із Старої Русі, вперше згадується

¹⁴ П.С.Р.Л., III, с. 13.

в літопису з нагоди побудування ним дерев'яної церкви в своєму манастирі. Короткий час його перебування на кафедрі був ознаменований збудуванням багатьох церков¹⁵.

Мартирій не обмежувався своєю офіційною роллю при освяченні побудованих церков. Він брав безпосередню участь в їх створенні, будши присутнім на будівельних роботах: „А владыка тружаяся и горя в день зноем, а ночью печалуяся, абы кончати и видети церковь съвершену и украшену“¹⁶.

Літописець, що лишив нам ці цікаві штрихи з біографії Мартирія, передає нам також молитву, складену архієпископом з нагоди закінчення однієї з церков: „Господи боже! Призри с небес и вижь и посети винограда своего и соверши, иже насади десница твоя, и призри на церковь сию, ню же создах раб твой архиепископ Мартирий“. Далі літописець додає: „И веселяшеса блаженный (Мартирій) душой и телом, устроив себе память вечную“¹⁷.

Як видно, невтомний будівник церков, який „горів зноем“ на будовах, який виписував візантійських художників і освятив 11 будівель, немало був заклопотаний тим, щоб лишити по собі „пам'ять вечную“. Чи не в зв'язку з цим стоїть і урочистий напис в Київському Софійському соборі з портретом архієпископа, на якому він зображений нестарою людиною з тонкими рисами обличчя і невеликою рівномірно підстриженою бородою? Можливо, звичайно, що створення цього напису слід пояснити не пихою самого Мартирія, а тією популярністю, яку він мав у Новгороді і про яку свідчить „честь великая“, виявлена йому митрополитом Никифором і великим князем Святославом Всеволодичем¹⁸.

Напис, складений з самих но заголовних літер, виводила по штукатурці тверда і досвідчена рука вмілого рисувальника, що добре знався на справі книжкової орнаментики.

Під лівою частиною напису є цікава приписка-графіті, яка, може, розкриє нам ім'я художника, що відобразив Мартирія в софійській ризниці (Див. стор. 62 рис. 3).

За всіма палеографічними ознаками написання (Н, Ѩ, Ѫ і ін.) напис датується XII сторіччям. Якби можна було довести, що він стосується орнаментального рядка з іменем Мартирія, це означало б, що портрет архієпископа і напис на честь його зробив Іаков чернець.

Крім напису архієпископа Мартирія, в цьому ж приділі привертає до себе увагу другий чіткий і різко окреслений напис, вміщений у проході до ризниці. (Див. рис. 4).

¹⁵ В 1194 р. Мартирій святив церкву Філіпа на Нутній вулиці; в 1195 р. святив церкву Ризположення і церкву Воздвиженську; в 1196 р. церкву Кирила, побудовану майстром Коровом Яковичем з Луб'яниці, і в цьому ж році церкву Воскресіння; в 1197 р. церкву Миколи в його рідній Русі, в 1198 р. в Русі ж кам'яну церкву Спаса (замість побудованої сім років тому дерев'яної). В цьому ж році Мартирій святив дві знаменні церкви — Іллю на Славні і Спас — Нередицю. Багато церков владика святив в один певний день — день св. Тат'яни 12 січня. Умер Мартирій в 1199 р. по дорозі з Новгорода у Володимир на Селігері. (Див. П.С.Р.Л., III).

¹⁶ П.С.Р.Л., III, с. 23 (1196 р.).

¹⁷ П.С.Р.Л., III, с. 24 (1198 р.). Молитву складено з нагоди освячення кам'яної церкви в Старій Русі.

¹⁸ Золота папєрть Новгородського Софійського собору, на якій похований Мартирій, стала називатися Мартир'ївською на честь його, хоч там були поховані й інші видатні церковні діячі, як Іоаким Корсуяннин і архієпископ Євфимій.

Літери напису майже вдвое більші від усіх інших написів ризниці і вирізані рукою грамотного каліграфа. Цей напис одразу вирізняється із загальної маси всіх графіті своєю правильністю, розміром, підкресленою ясністю. Можливо, що автором цього напису була так само яка-

Рис. 3. Напис ченця Якова XII ст.
Fig. 3. Inscription d'un moine Jakiv de XII siècle.

небудь високопоставлена особа. Урочистий устав напису Василя всіма палеографічними ознаками вказує на XI—XII сторіччя. Омега, що є найбільш характерною літерою, яка дозволяє відрізнити XI сторіччя від XII, написана тут з високою серединою, тобто так, як вона писалася в XI сто-

Рис. 4. Напис з ім'ям Василя XI—XII ст.
Fig. 4. Inscription qui mentionne Vasilij, de XI—XII siècle

річчі аж до першої чверті XII сторіччя (пізніше середина опускається вниз)¹⁹.

Отже, за найімовірнішу дату цього напису слід вважати кінець XI — початок XII сторіччя.

Мимоволі приходиться на думку ім'я найвидатнішого історичного діяча XI—XII сторіч — Василя-Володимира Всеволодича Мономаха. З його іменем здогадно пов'язується золотий змійовик, знайдений в лісі на березі р. Боловосо, в тих самих місцях, де Мономах полював на турів і вепрів²⁰. Круговий напис на змійовику такий:

† ГИ ПОМОЗИ РАБОВ СВОК МЪ ВАСИЛИГЪ ЯМИН †

¹⁹ Див. В. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии, М., 1920, с. 100.

²⁰ Так звана „Чернігівська гривна“. Література про змійовик налічує близько 30 назв. Остання за часом робота — Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, Л. 1928, с. 147.

Трохи грецизований напис належить кінцеві XI сторіччя. Відміна від софійського графіті лише в різних формах давального відмінку (софійський варіант — Василиєви звучить більше по-київському).

Крім золотого змійовика, який уже перші дослідники пов'язували з іменем Володимира Мономаха, в нашому розпорядженні є дуже важлива серія сфрагістичних матеріалів, які містять в собі формулу, аналогічну формулі софійського напису.

Н. П. Ліхачов приділяє особливу увагу групі печаток із зображенням Василя Великого з одного боку і написом „Господи помози рабу своєму Василию“²¹. Написання імені варіює: *василю*, *василиос*, *васили*, *василью*.

Винятковий інтерес являє варіант печатки цієї групи, знайдений у Звіринецькому монастирі в Києві. Напис свідчить про грецького майстра, що писав по-руському. Текст напису: „Господи помози рабу своєму Василию князя русьсаго“.

Печатки Василя знайдено в Києві, у Вишгороді, Новгороді, Звенигороді Галицькому; всі вони одного часу й датуються XI сторіччям, епохою, коли найчастіше вживалася формула „Господи помози“ у візантійській сфрагістиці і нумізматиці. Н. П. Ліхачов, дослідивши ці печатки, прийшов до такого висновку: „Виняткова однотиповість, а також кількість і різноманітність екземплярів змушують подумати про князя видатного і могутнього (трудно припустити, що кілька князів Василів — сучасників вживали не тільки однотипових, але цілком однакових печаток). Мимоволі приходить на пам'ять князь Володимир Мономах (1053—1125), у довголітнє князівство якого князівська печатка могла мати не тільки кілька матриць, але й відмінитися в типі“. (Ук. тв., с. 109—110).

Висновок цього обережного дослідника має для нас важливе значення щодо визначення того Василя, допомогу якому випрохував напис в Софійському соборі.

У киян було багато різних нагод записати в своєму храмі ім'я того князя-патріота, який „много поту утер за русскую землю“, але, либонь, чи не найбільш імовірним часом запису слід вважати той період, коли Володимир згодився стати київським князем — 17 квітня 1113 р. в розпал міського повстання. Нагадую, що й саме боярське віче, яке запрошувало Мономаха, збиралося тут у Софійському соборі. Митрополит Никифор і весь клир урочисто зустріли Володимира — Василя.

Митрополит Никифор був грек. І от, у безпосередньому сусідстві з руським написом Василя ми бачимо на цій самій стіні софійської ризниці (над Василевим написом) грецький напис в кілька рядків маюскулья з іменем Никифора. Напис із згадкою Никифора зберігся гірше. Можна прочитати:

κωσθη δο νικηφορον,

що є частиною канонічної формули

„Κύριε, βοήθει δοῦλον σου τοῦ Νικήφορον“,

тобто „Господи, помози рабу своєму Никифору“²².

Навряд чи маємо ми право вважати це за випадковий збіг. Кожний напис, узятий окремо, не можна з достатньою переконливістю приписати певній історичній людині. Та, коли перед нами поруч два написи — руський

²¹ Н. П. Ліхачев, Матеріали, с. 103—110.

²² За розшифрування напису складаю подяку проф. Б. М. Гракову.

на честь Василя і грецький на честь Никифора, — ми повинні згадати двох сучасників, двох найвидатніших політичних діячів Києва: князя Василя-Володимира Мономаха (1113—1125) і грека — митрополита Никифора (1104—1120). Вони були близькі один до одного. Збереглися послання митрополита Володимирові Мономаху. Цей здогад, що виник в наслідок першого ознайомлення з написами, має бути перевірений в процесі дальшого вивчення всіх епіграфічних матеріалів Софійського собору, величезна наукова цінність яких не лишає сумніву незалежно від гіпотез, запропонованих в цій попередній публікації.

B. RYBAKOV

LES INSCRIPTIONS DU XII SIECLE DANS LA CATHEDRALE DE S-te SOPHIE A KYJIV

Les inscriptions — graffitti — sur les murs des anciens édifices sont encore peu étudiées, bien qu'elles soient extrêmement intéressantes, comme les témoins vivants de la vie passée. A Kyjiv des inscriptions se rencontrent à peu près sur toutes les constructions de l'époque précédente à l'invasion des mongoles, mais le véritable musée de l'épigraphie est la cathédrale de S-te Sophie. Les inscriptions se trouvent sur toutes les fresques anciennes. Chronologiquement on peut les diviser en deux groupes: celui des XI—XIII ss. et celui du XVII ss. Il y a aussi un grand nombre de dessins tracés au stuc.

Le texte des inscriptions est varié, on les distingue d'après leur repartition. Ainsi sur les murs de l'autel de sacrifices prédominent les inscriptions, par ci par là soigneusement effacées encore dans l'antiquité, qui se rapportent aux moeurs et aux usages; leur complet contraste on voit dans les inscriptions du compartiment de diacre qui contiennent des formules magiques: „Notre Seigneur, aidez à votre esclave un tel“, exécutées habituellement par une main expérimentée de calligraphe. Il est possible, qu'elles soient faites sur commande.

Un intérêt spécial représentent deux inscriptions soigneusement gravées en vue sur les murs du compartiment de diacre. La première est écrite avec les lettres initiales compliquées, au-dessus de l'inscription est tracé un portrait d'homme en vêtements épiscopaux. Après l'analyse paléographique et le rapprochement des données historiques, elle peut être rapportée au séjour à Kyjiv de l'archevêque de Novgorod Martirij et date du décembre 1192.

L'autre inscription „Notre Seigneur, aidez à votre esclave Vasilij“ appartient d'après les indices paléographiques à la fin du XI ou au commencement du XII siècle. Une série d'inscriptions sphragistiques, contenant la même formule, permet de rattacher l'inscription de la cathédrale de S-te Sophie au nom du grand duc Vasilij Vladimir Vsevolodovič Monomach (1113—1125).

Cette supposition est justifiée par une inscription grecque, trouvée dans le voisinage. L'inscription porte le nom du métropolite Nicéphore (1104—1120), un grec, contemporain de Vasilij-Vladimir Monomach, homme politique influent de Kyjiv.